

دانشگاه الزهراء (س)

دانشکده ادبیات، زبان ها و تاریخ

پایان نامه

جهت درجه اخذ درجه کارشناسی ارشد

رشته تاریخ اسلام

عنوان

بررسی ساختار نهاد قضاوت در مصر عصر فاطمی

استاد راهنما

دکتر فاطمه جان احمدی

استاد مشاور

دکتر عباس برومند

دانشجو

کلفام دهقانزاد

اسفند ۹۰

**کلیه دستاوردهای این تحقیق متعلق به دانشگاه الزهرا
(س) است.**

تقدیم به:

فرزندان عزیزم «امیر حسین و حسنا» که در غیاب من سختی ها را تحمل نموده و

همچنین همسر گرامی ام که همواره مشوق اینجانب بوده است .

تشکر و قدردانی :

بنابه فرمایش مولایمان علی (ع) که فرمودند «من علمنی حرفاً» فقد صیرنی عبداً" «بر خود فرض می دانم که از زحمات و تلاش های صادقانه استادید محترم ، خانم دکتر جان احمدی و آقای دکتر برومند و دیگر اساتید و دوستانی که مرا در تهیه این پایان نامه راهنمایی و همکاری نموده اند تشکر می نمایم .

چکیده

تأسیس دولت فاطمیان در مصر در فاصله سالهای ۳۵۸ تا ۳۶۳ هجری همراه با درانداختن ساختارهای اداری و بنیان گذاردن نهادهای اجتماعی بود در میان نهادهای اداری که می توانست نظم و امنیت اجتماعی را به ارمغان آورد دستگاه قضاوت از همه مؤثرتر بود. زیرا نهاد قضاوت ربط مستقیمی با اجرای عدالت داشت این نهاد کارآمد به راهبری قاضی نعمان، داعی الدعاء برجسته اسماعیلی و همکاری یعقوب بن کلس در همان بدو امر، تأسیس شد و تمامی شئون مربوط به قضا و قضاوت را عهده دار گردید اگر چه این نهاد از همان ابتدا با امر دعوت فاطمیان در هم آمیختگی بسیاری داشت اما در عصر استقرار نهاد قضاوت از نهاد دعوت جدا شد و به سرعت جایگاه خود را در نظام اداری فاطمیان بازیافت.

آن چه مقرر است در این پایان نامه مورد بررسی قرار گیرد، چگونگی ساختار نهاد قضاوت و تبیین و تشریح وظایف قاضی القضاة براساس ماهیت توصیفی این پژوهش روش پاسخ دهی به سؤالات مطرح شده روش توصیفی، تحلیلی متکی به منابع کتابخانه ای است.

کلید واژه ها: قضا، قضاوت، مصر، فاطمیان.

فهرست مطالب

فصل اول (کلیات تحقیق)	۱
۱-۱. مقدمه	۲
۲-۱. بیان مسئله	۲
۳-۱. پرسش های پژوهش	۳
۴-۱. فرضیات پژوهش	۴
۵-۱. اهداف پژوهش	۴
۶-۱. واژگان کلیدی	۴
۷-۱. پیشینه ی تحقیق	۶
۸-۱. بررسی منابع پژوهش	۹
فصل دوم (نهاد قضاوت در اسلام)	۱۱
۱-۲. مقدمه	۱۲
۲-۲. شکل گیری دیوان در سرزمین های اسلامی	۱۲
۳-۲. نهاد قضا در اسلام	۱۹
فصل سوم (جایگاه نهاد قضاوت در دیوان سالاری فاطمیان)	۳۵

۳۶	۱-۳. شکل گیری دولت فاطمیان
۳۹	۲-۳. مذهب در دولت فاطمیان
۴۸	۳-۳. دیوان سالاری فاطمیان
۵۱	۴-۳. جایگاه نهاد قضاوت در دیوان سالاری فاطمیان
۵۸	فصل چهارم (وظایف و اختیارات قضات در دولت فاطمی)
۵۹	۱-۴. مفهوم قاضی
۶۱	۲-۴. شرایط قاضی
۶۳	۳-۴. دیوان قضاوت در عصر فاطمیان
۶۸	۴-۴. جایگاه خطیر قاضی و قضاوت
۶۹	۵-۴. وظایف قضات
۷۳	۶-۴. اختیارات قضات
۷۵	۷-۴. قضات در دولت فاطمی
۷۵	۸-۴. اختیارات قضات در دولت فاطمی
۸۲	فصل پنجم (قضات عصر فاطمی)
۸۳	۱-۵. ابو عبدالله حسین بن احمد

۲-۵. ابوحنيفه النعمان بن ابى عبدالله محمد بن منصور بن احمد بن حيون تميمى مغربى ۸۵

۳-۵. ابوبكر محمد بن عبدالله بن محمد معاضرى ۸۹

۴-۵. ابو الذكر محمد بن يحيى ۹۰

۵-۵. سليم بن عتر شيبى ۹۰

۶-۵. عابس بن سعيد مرادى ۹۰

نتيجه گيرى ۹۲

منابع و ماخذ ۹۶

فصل اول

کلیات تحقیق

۱-۱. مقدمه

دیوان قضاوت در دوره اسلامی از جایگاه والایی برخوردار بوده است بخصوص در دوران حکومت فاطمیان منصب قاضی القضاة بالاترین مرجع قضایی بوده است. در این پژوهش که موضوع آن قضاوت فاطمیان می باشد سعی شده است در قالب فصولی مجزا مطالبی راجع به آن به رشته تحریر در آید.

در فصل اول مقدمات پژوهش از جمله بیان مسئله، سؤالات و فرضیات پژوهش - پیشینه پژوهش - منابع و واژگان کلیدی بیان شده است در فصل دوم که نهاد قضاوت در اسلام است مفهوم لغت دیوان، شکل گیری دیوان در سرزمینهای اسلامی - قضاوت پیامبر اکرم حضرت علی (ع) خلفای اموی و عباسی مطالبی بیان شده است.

در فصل سوم: راجع به جایگاه نهاد قضاوت در دیوان سالاری فاطمیان شکل گیری دولت فاطمیان - مذهب در دولت فاطمیان مطالبی نوشته شده اند.

در فصل چهارم و پنجم درباره وظایف و اختیارات قضات در دولت فاطمی، شرایط قاضی - جایگاه قاضی و قضاوت و تعدادی از قضات عصر فاطمی مطالبی بیان شده است.

۱-۲. بیان مسئله

نهاد قضاوت از جمله نهادهای فعالی است که با نظارت بر حفظ و توسعه ی انضباط، آرامش و عدالت را به جامعه تسری می دهد . به همین دلیل این نهاد از نخستین بخش های دیوان

سالاری است که در حاکمیت های سیاسی پدید می آید . دولت فاطمیان نیز همچون سایر دولت های اسلامی پس از طی عصر استقرار موفق به تثبیت ارکان سیاسی دولت خود شدند . آنان با استقرار در مغرب و تشکیل حکومت متمرکز بر لزوم گسترش نظم و توسعه ی انضباط اجتماعی با تاکید بر فقه اسماعیلی همت گماردند. بی تردید با توسعه ی نظام شهری رسیدگی به جرائم و تخلفات نیز فزونی یافت . از آنجا که وظیفه ی مهم قاضی تبیین احکام الهی و توضیح عقاید فقهی و شرعی ، رسیدگی به امور قضا و قطع منازعات بوده است ، نهاد قضاوت از اهمیت ویژه ای نزد فاطمیان برخوردار بوده است . فاطمیان نیز در تاسیس و راه اندازی و تقویت ارکان آن بسیار کوشیده اند .

هر چند در ابتدا به دلیل سنت ساده ملکداری فاطمیان هر دو منصب (داعی الدعاه و قاضی القضاة) در یک شخص جمع بود اما پس از گذشت عصر استقرار این دو وظیفه ی مهم از هم جدا شده و نهاد قضاوت به راهبری قاضی القضاة به سرعت جایگاه خود را در جامعه ی اسماعیلی باز یافت .

به این ترتیب کار دعوت و تعلیم و تبشیر داعی با کار تاویل ظاهر و باطن شریعت قاضی توامان بود، اما بنا بر دلایل گوناگون این دو نهاد از هم جدا شدند . آنچه مقرر است در این پژوهش بدان پرداخته شود:

بررسی چگونگی وضعیت ساختار قضاوت با عملکرد و سلسله وابسته این نهاد خواهد بود .

۱-۳. پرسش های پژوهش

۱- ساختار نهاد قضاوت در عصر فاطمیان چگونه بود؟

۲- وظایف قاضی القضاة پس از جدایی از داعی الدعات چه تغییری کرد؟

۱-۴. فرضیات پژوهش

- ۱- از آنجا که سوال نخست ماهیتی توصیفی دارد، نیازمند فرضیه نیست. زیرا توصیف دقیق ساختار نهاد قضاوت فاطمیان می تواند پایه و اساس مطالعات و تحقیقات مفصل تری قرار گیرد.
- ۲- حوزه ی وظایف قاضی القضاة وسیع تر شد و رسیدگی به امور شرعی، نظارت بر نمازهای جمعه و جماعت، نظارت بر دار الضرب، نظارت و رسیدگی بر دیوان اوقاف، رسیدگی به امور قضا در حوزه ی اختیار او قرار گرفت.

۱-۵. اهداف پژوهش

با نگاهی اجمالی به تاریخ سیاسی - فرهنگی فاطمیان در مصر می توان به درستی تصویری از تحولات ساختارهای دیوان های تعزیری آن را به دست داد. آنچه مسلم می نماید نهاد قضاوت در طول تاریخ فاطمیان به عنوان بالاترین مرجع حقوقی - قضایی و یکی از کارآمدترین نهادهای اجتماعی حفظ و توسعه ی نظم و آرامش را بر عهده داشته است.

بدین ترتیب هدف از پژوهش حاضر بررسی ساختار و نهاد قضاوت مصر عصر فاطمی و مطالعه ی بخش های مختلف آن است.

۱-۶. واژگان کلیدی

- ۱- ساختار: structure ساخت نحوه ی تنسيق و تنظيم مجموعه ای از اشیاء و نیروهای است که چنان در کنار هم قرار گرفته اند که کلی خاص را تشکیل می دهند.

۲- منظور مشخص ساختن و نحوه ی به هم پیوستگی یک مجموعه و ناهمگنی آن به مجموعه های دیگر است. در یک ساخت هر جز یا عنصر در پیوند یا پیوستگی با عناصر و اجزای دیگر است، بدون ارتباط با عناصر دیگر نمی تواند هویت ساختی خود را حفظ کند.^۱

ساخت هر واحد امکان به دست آوردن مدل و جریان کار آن را فراهم می سازد. به عبارتی دیگر ساختار مجموعه ای از اجزای به هم پیوسته^۲ یا مجموعه ای از الگوهای نسبتا پایدار است^۳

۳- نهاد:^۴ در لاتین از معنای مستقر کردن، ساختن، تثبیت کردن، گرفته شده است.^۵ نهاد در فارسی معادل موسسه، تاسیس و ... است. به خاطر اهمیت نهاد عقاید گوناگونی در مورد آن مطرح شده است. در بین جامعه شناسان فرانسوی بیشتر به معنای تشکیلات یا سازمان های اجتماعی^۶ و آن قسمت از اعمال اجتماعی به کار میرود که به طور منظم و مداوم تکرار می شود و توسط ضوابط اجتماعی تجویز و حفظ می گردد و در ساختار اجتماعی اهمیتی عمده دارند.^۷

---

^۱ الن بیرو، فرهنگ و علوم اجتماعی، مترجم باقر ساروخانی، تهران، کیهان، ۱۳۶۶، ص ۴۱۰.

^۲ جان رابرت سون، درآمدی بر جامعه، ترجمه ی حسین بهروان، مشهد، آستان قدس رضوی، ۱۳۷۲، ص ۳۶.

^۳ کوزر برنارد روزنبرگ، نظریه ی بنیادهای جامعه شناختی، ترجمه ی فرهنگ و ارشاد، تهران، نشر نی، ۱۳۷۸، ص ۵۰۱.

4- Instutaion

^۵ الن بیرو، فرهنگ و علوم اجتماعی، مترجم باقر ساروخانی، تهران، کیهان، ۱۳۶۶، ص ۱۸۰.

^۶ دایره المعارف علوم اجتماعی، ص ۳۶۱.

^۷ نیک لاس آبرکرامبی و استفن هیل استرنر، فرهنگ جامعه شناسی، ترجمه ی حسین پویان، بی جا، چاپ پژمان، ۱۳۶۷، ص ۱۹۶.

۴- قضاوت^۱: [ق] (ع مص) فرمان دادن و حکم کردن. از ماده قضا به معنای به حاجت کسی رسیدن و روا کردن - داوری کردن میان دو یا چند کس در مورد دعوایی که در دادگاه مطرح کرده اند^۲

۵- دیوان سالاری:

حکومت بوسیله یک گروه یا سازمان اداری مرکزی، بخصوص گروهی که جوابگوی به افراد جامعه نیست. مترادف این واژه در زبان انگلیسی «bureaucracy» («بوروکراسی») -- «bureau» + «cracy» می باشد که سرچشمه اش واژه فرانسوی «bureaucratie» است. باید توجه داشت که واژه «bureaucracy»، بر خلاف واژه «دیوان سالاری»، دارای یک معنی ثانی است و آن «عاملین، یا کارگزاران، یک حکومت دیوان سالاری بطور عمومی» می باشد.^۳

۱-۷. پیشنه‌ی تحقیق

به دلیل اهمیت تاریخی خلاقیت فاطمیان مطالعات بسیاری در زمینه های تاریخی، سیاسی و مذهبی آنان صورت گرفته است. اما چنین به نظر می رسد که در عرصه ساختار دیوانی و نهاد قضاوت تحقیقات جامع و کاملی صورت نگرفته است. اما مطالعات پراکنده ای وجود دارد که هر

^۱ علی اکبر دهخدا، ۱۳۳۵، لغت نامه، تهران، شماره مسلسل ۵۷، جلد ۳۷، صفحه ۳۳۷.

^۲ دکتر حسن انوری، فرهنگ بزرگ سخن، تهران، سخن، ۱۳۸۱، صفحه ۵۵۴۸.

^۳ علی اکبر دهخدا، ۱۳۳۵، لغت نامه، تهران، شماره مسلسل ۱۸۷، جلد ۲۴، صفحه ۵۹۳.

یک به سهم خود پیشینه ای غیر مستقیم اما مرتبط با موضوع به شمار می آیند . این مطالعات عبارتند از :

نظم الفاطمیین و رسومهم فی مصر: عبدالمنعم ماجد

این کتاب بحث منظمی را در مورد دولت فاطمی از سال ۳۵۷ تا ۵۶۷ هجری قمری ارائه می دهد و از دو بخش تشکیل شده است : بخش اول جنبه های سیاسی و عقیدتی و دینی و بخش دوم از سازمان های سیاسی و اداب و رسوم آنها صحبت می کند . در این کتاب درباره ی نظام امامت فاطمیان در مصر به عنوان اساس نظام سیاسی دینی و درباره ی نهاد قضاوت و منصب قاضی القضاة به عنوان بالاترین مرجع امور دینی صحبت کرده است .

الدولة الفاطمية فی مصر:

نوشته ی ایمن فواد سید از جمله کتاب های مهمی است که به تاریخ دولت فاطمیان به طور کامل و جامع پرداخته و توجه خاصی به تمام زوایای سیاسی ، اجتماعی و اقتصادی آن داشته است . این کتاب ، با تاسیس دولت فاطمی در افریقایه و انتقال آن به مشرق ، دوران خلفای مختلف و سرانجام انشعاب و اضمحلال آن را از جنبه های سیاسی ، اقتصادی ، اجتماعی و فرهنگی مورد بررسی قرار می دهد . در مورد نهاد تعزیری قضاوت و منصب قاضی القضاة به عنوان بالاترین مرجع دینی مطالبی را در کتابش گنجانده است.

کتاب تاریخ الدولة الفاطمية فی المغرب مصر و سوریه و بلاد العرب (حسن ابراهیم حسن)

این کتاب تاریخ حکومت فاطمیان از جنبه سیاسی اجتماعی را به طور مفصل مورد بررسی قرار داده است ابتدا به دعوت فاطمیان و مصر و سپس به عقاید فاطمیان ، نهاد دعوت ، نهاد قضاوت و مراتب آن ، مراکز دعوت چون الازهر می پردازد .^۱

رساله مبانی مشروعیت و ساختار قدرت خلافت فاطمیان مصر تا پایان خلافت مستنصر ۳۵۸-۴۸۷ (ق.ه) ، فاطمه جان احمدی .^۲

این رساله همان طور که از عنوان آن مشخص است به مبانی مشروعیت خلفای فاطمی و ساختار قدرت آنها پرداخته است . نویسنده زمانی که راههای کسب مشروعیت و اثبات مشروعیت خلفا را بیان می کند به مراکز آموزشی و نظام تعلیمی با محوریت کسب مشروعیت برای خلفا نگاه گذرا می اندازد اما در بحث ساختار قدرت به نهاد دعوت و تطور آن می پردازد ، ولی بیشترین تأکید بر تبلیغات و نظام دعوت فاطمیان می باشد و از لابلای آن می توان به نوع تفکر و آموزش و ادبیات فاطمیان راه پیدا کرد .

کتاب سنتهای عقلانی در اسلام :مقاله زندگی عقلانی در میان اسماعیلیان یک چشم انداز کلی (فرهاد دفتری). این مقاله به بررسی سنتهای عقلانی در میان اسماعیلیان پرداخته است و به چگونگی آموزش این سنتهای عقلانی و نوشتن کتابهای مختلفی توسط داعیان اسماعیلی اشاره می کند ، که بیانگر دیدگاه عقلانی فاطمیان و پرداختن به امور عقلی توسط آنان می باشد .این کتاب

---

^۱ -حسن ابراهیم حسن ، الدولة الفاطمیة فی المغرب مصر و سوریه و بلاد العرب ، القاہرہ ، ۱۹۶۴ .

۱-فاطمه جان احمدی ، رساله مبانی مشروعیت و ساختار قدرت خلافت فاطمیان مصر تا پایان خلافت مستنصر ۳۵۸ -۴۸۷ ، استاد راهنما : صادق آینه وند ، دانشگاه تربیت مدرس ، ۱۳۸۲ .

همچنین به جایگاه داعی ، جایگاه نهاد قضاوت به عنوان بالاترین مرجع قضایی اشاره ای گذرا می کند.^۱

۱-۸. بررسی منابع پژوهش

اتعاظ الحنفاء باخبار الائمه الفاطمیین الخلفاء: تقی الدین احمد بن علی مقریزی (۸۵۴ م). این کتاب درسه جلد به چاپ رسیده است و از مراجع مهم تاریخ اسماعیلیه برای تحقیق در مورد دعوت ، پیدایش و تشکیل خلافت فاطمیان است . اطلاعات بسیار ارزشمندی را در مورد حکومت فاطمیان و خلفای آنان ارائه می دهد. این کتاب با بحث در مورد سلسله نسب فاطمیان شروع می شود ، و با اینکه مقریزی یک سنی متعصب است اما سلسله نسب فاطمیان را قبول می کند . دیدگاه متعادلی را نسبت به آنها در پیش می گیرد همچنین به داعیان اولیه ، فعالیت آنان ، نهاد تعزیری قضاوت ، ظهور دانشمندان برجسته ای چون قاضی نعمان و یعقوب بن کلس اشاره می کند.^۲

---

^۲-فرهاد دفتری ، سنتهای عقلانی در اسلام ، مقاله زندگی عقلانی در میان اسماعیلیان ، یک چشم انداز کلی ، مترجم فریدون بدره ای، تهران ، فرزاد روز ، ۱۳۸۰.

^۱-تقی الدین احمد بن علی مقریزی ، اتعاظ الحنفاء باخبار الائمه الفاطمیین الخلفاء، تحقیق جمال الدین الشیال و محمد حلمی احمد ، القاهره ، ۱۹۶۷

نزهة المقلتين في اخبار الدولتين

این کتاب یکی از آثار مهم عصر فاطمی و ایوبیست و از منابع و ماخذ اساسی تاریخ نگارانی چون ابن فرات ، ابن خلدون ، مقریزی و قلقشندی می باشند . نزهة المقلتين درباره ی نظام حکومتی فاطمیان و جایگاه خلیفه و قاضی در دولت فاطمیان و آداب و رسوم این دوره و نیز حوادث سیاسی و اجتماعی در نیمه ی اول قرن ششم شامل مطالب ارزنده ای می باشد . در زمینه ی دیوان سالاری هم به تشریح دیوان ها و ذکر نام و وظایف هر دیوان پرداخته است.^۱

صبح الاعشی فی صناعة الانشاء،

این اثر ارزشمند نوشته ی ، محقق نامی و توانا احمد ابن علی قلقشندی است دسترسی به منابع اساسی ، یکی نسخه های خطی دیوان انشاء که مهم ترین اسناد و مراسلات درباری به شمار می آمد ، و دیگری استفاده از کتاب ها و تصنیفاتی که در زمینه ی تاریخ علم و ادب و دیوان سالاری به رشته ی تحریر درآمده بود، بر ارج و عظمت و اهمیت این مجموعه افزوده است. این کتاب اطلاعات بسیار ارزشمندی در مورد نهاد قضاوت، قاضی القضاة ، داعی الدعوات و ارباب عمائم ارائه می دهد.^۲

افتتاح الدعوه:

اثر قاضی نعمان ابن محمد تمیمی . این کتاب منبع اصلی در مورد آغاز دعوت و قیام دولت فاطمیان در افریقیه است . نویسندگی آن از بزرگ ترین رجال دولت فاطمی بوده است که به

---

^۱ - ابو محمد مرتضی عبدالسلام ابن حسن قیسرانی مشهور به ابن طویر ، ۱۴۱۲ ، نزهة المقلتين فی اخبار الدولتين ، تحقیق ایمن فواد سید ، بیروت ، دار صادر .

^۲ - ابوالعباس احمد قلقشندی صبح الاعشی فی صناعة الانشاء ، القاهرة ، وزارت الثقافة والارشاد القومي ، بی تا

دستور المعز لدین الله این کتاب را نوشته است . در آن به نحوه ی شکل گیری حکومت فاطمیان ، فعالیت داعیان که از یمن آغاز و در مغرب موفق به تشکل حکومت شده اند ، اشاره می کند. و اطلاعاتی مفصل در مورد داعیان اولیه چون ابن حوشب ، ابو عبدالله شیعی و نقش و جایگاه عبیدالله المهدی در حکومت فاطمیان ارائه می دهد . این نویسنده همچنین در مورد نهاد قضاوت و دعوت مطالبی ارزشمند را بیان داشته است .^۱

---

^۱ - قاضی نعمان ابن حیون تمیمی ، افتتاح الدعوه ، تحقیق فرحات دشروای ، تونس ، بی تا ، ۱۹۷۵ .